

Julie Pruzan-Jørgensen

Politologien på feltarbejde. Erfaringer fra en antropologisk inspireret studie af demokratisering i Marokko

Hvad kan antropologisk inspirerede tilgange tilføre studiet af demokratisering i Mellemøsten? Den metodisk/disciplinært orienterede artikel argumenterer for, at sådanne tilgange kan bibringe nye og uventede indsigter i lokale politiske dynamikker. På baggrund af en antropologisk inspireret marokkansk case studie fremhæves det, at demokratisering ikke nødvendigvis er det mest relevante prisme at nedlægge over politiske udviklinger i Marokko, idet demokratiseringsperspektivet risikerer at fordreje fokus normativt og at skygge for andre, væsentlige indsigter. Endvidere argumenteres der for nødvendigheden af, at studier af demokratisering i Mellemøsten i højere grad analyserer „Islam“ som en flertydig, dynamisk og forhandlet erfaringsramme.

Det er slående, hvordan store dele af den generelle demokratiseringslitteratur betragter Mellemøsten som en region, der af forskellige årsager antages at udgøre en *undtagelse*. Således undlader flere af de store, komparative hovedværker helt at inkludere regionen. Nogle undtager slet og ret regionen på grund af dens angiveligt meget begrænsede demokratiske erfaringer (det gælder fx O'Donnell og Schmitters centrale komparative værk *Transitions from Authoritarian Rule* fra 1988), mens andre antager, at islam er årsagen til den tilsyneladende demokratiske undtagelse i regionen (se fx Diamond, Linz og Lipsets *Democracy in Developing Countries* fra 1989).

Denne antagelse af, at islam og islamisk politisk kultur er uforenelige med demokrati, udvikles særligt inden for den generelle demokratiseringslitteratur af Samuel Huntington, der allerede i *The Third Wave: Democratisation in the Late Twentieth Century* angiver, at demokratisering møder stor modstand i den såkaldte islamiske civilisation, fordi der i islam ikke skelnes mellem politisk og religiøst fællesskab (Huntington, 1991: 298-311). Huntington finder stor inspiration hertil i Bernard Lewis' omfattende forskning om islam, der senere opnår stor betydning såvel akademisk som politisk i kølvandet på 11. september 2001 (se fx den sigende titel *What Went Wrong?* fra 2002).

Implicit i synspunktet om islams uforenelighed med demokrati ligger et både essentialiserende og determinerende islamisk politisk kulturbegreb, som står i skærende kontrast til udviklingen i kulturbegrebet inden for antropologien, hvor forgangne tiders monolitiske og uforanderlige kulturforståelser allerede op gennem 1980'erne blev forladt til fordel for mere dynamiske, kon-

struerede og modsætningsfyldte begreber (se fx Clifford, 1988). Denne udvikling har inspireret politologien, hvor 1960'ernes interesse for politisk kultur generelt er aftaget, mens de nyere værker, der fastholder begrebet, oftest helt eksplicit har forladt firkantede og kulturelt determinerende begrebsforståelser til fordel for mere dynamiske og komplekse forståelser (se fx Diamond, 1993: 8-10). Men dette har altså ikke været tilfældet i den generelle demokratiseringslitteratur, som fortsat ofte er karakteriseret ved mere eller mindre implicite antagelser af, at Mellemøsten udgør en demokratisk undtagelse og at „islam“ er en afgørende faktor herfor.

Denne artikel beror på den tese, at denne *a priori* antagelse om, at Mellemøsten udgør en (islamisk begrundet) demokratisk undtagelse, udgør en stor hindring for opnåelse af indsigt i demokratiets betydninger, vilkår og muligheder i Mellemøsten i dag. Det antages endvidere, at et frugtbart alternativ hertil er induktive, feltbaserede empiriske undersøgelser, som giver mulighed for at komme „bag om“ nogle af disse *a priori* antagelser og dermed at fremkomme med nye og dynamiske empirisk funderede indsigter. I forhold til islams betydning forudsætter dette, at man i stedet for at analysere islam som et på forhånd givet og fastlåst begreb i stedet undersøger, hvordan konkrete muslimer forstår og fortolker islam i konkret praksis.

En sådan tilgang til studiet af demokratisering i Mellemøsten forudsætter en kobling af disciplinære tilgange, idet det grundlæggende politologiske genstandsfelt („demokratisering i Mellemøsten“) må søge metodisk inspiration fra antropologien. En sådan tilgang er dermed også et forsøg på at overkomme den fortløbende akademiske „skyttegravskrig“ om Mellemøsten, også omtalt som „områdestudiedebatten“, hvori områdestudiespecialister og analytikere fra mere generaliserende discipliner står stejlt i deres syn på de respektive fordele og ulemper ved henholdsvis kontekstnære og empiriske over for generelle og komparative studier af politiske forhold i Mellemøsten (Tessler et al., 1999: ix-x).

Netop en sådan antropologisk inspireret studie ligger til grund for denne artikel, som baserer sig på erfaringer fra et længerevarende feltarbejde, der havde til formål at bibringe indsigt i lokale opfattelser af samt forhindringer og muligheder for demokratisering i Marokko. Artiklens overordnede ærinde er dog af disciplinær/metodisk snarere end empirisk karakter, idet dens hovedformål er at illustrere og diskutere, hvad en sådan antropologisk inspireret tilgang kan tilføre studier af demokratisering i Mellemøsten.

Det følgende indledes med en kort introduktion af det specifikke marokkanske studie, der ligger til grund for artiklens metodiske/disciplinære overvejelser. Herefter redegøres for de centrale faser i forskningsprocessen knyttet til studiet (feltarbejde/dataindsamling, analyse) og løbende hermed reflekteres over fordele, ulemper og udfordringer ved at anvende antropologisk inspire-

rede metoder i forhold til de enkelte faser i denne analytiske proces. Endelig afsluttes artiklen med en række kortfattede refleksioner over, hvad antropologisk inspiration kan tilføre traditionelle politologiske tilgange til studiet af demokratisering i Mellemøsten.

Den marokkanske *mudawana* reform

Den første store udfordring, som melder sig i designet af en studie af demokratisering i Mellemøsten, der søger at anvende antropologisk inspirerede metoder, knytter sig til afgrænsningen af studiens genstandsfelt. For hvordan kan man på den ene side afgrænse et empirisk genstandsfelt, som kan studeres ved hjælp af antropologisk inspirerede metoder (detaljerede, kvalitative indsigter baseret på deltagelse og observationer i felten) – og samtidig fastholde et tilstrækkelig generelt perspektiv?

I den konkrete studie, som udgør udgangspunktet for denne artikel, førte disse overvejelser i første omgang til en beslutning om kun at se på et land, nemlig Marokko, som er et af de lande i Mellemøsten, der er længst fremme i forhold til en demokratisk udvikling. Om end kongehuset fortsat spiller den helt centrale politiske rolle, har der siden begyndelsen af 1990'erne været en markant politisk liberalisering i Marokko, hvor tidligere tiders autoritære undertrykkelse af den politiske opposition gradvist er blevet udskiftet med et stadig mere åbent og pluralistisk politisk system, således at Marokko i dag har en relativt fri presse, relativt frie valg til parlamentet og en moderat islamistisk opposition, der deltager i det parlamentariske liv (Ottaway og Riley, 2006: 18).

Men en antropologisk inspireret tilgang fordrede yderligere empirisk afgrænsning. Den pågældende studie fokuserer derfor specifikt på den langvarige og yderst dramatiske politiske proces, der i 2004 kulminerede i vedtagelsen af en ny version af Marokkos islamisk baserede familielov, den såkaldte *mudawana*.

Mudawanaen havde lige siden dens etablering kort efter uafhængigheden i 1956 været genstand for en stadig stærkere kritik fra marokkanske kvinde- og menneskerettighedsorganisationer, der anså dens indhold for at være utidsvarende og kvindeundertrykkende. Deres kritik fik politisk opbakning i 1998, hvor den tidligere socialistiske opposition overtog regeringsmagten og fremlagde en reformplan, der havde til formål at tilføre marokkanske kvinder en række nye rettigheder, som defineret i FN's kvindekonvention (CEDAW). Planen afstedkom nogle af de mest dramatiske politiske diskussioner i Marokko nogensinde. De kulminerede i marts 2000 med massedemonstrationer i Rabat og Casablanca. I Rabat udtrykte kvinde- og menneskerettighedsorganisationer samt store dele af venstrefløjen støtte til regeringens forslag, mens marokkanske mænd og (ikke mindst) kvinder samtidig gik på gaden i tusindvis i Casablanca

for at udtrykke modstand mod planen, der i deres øjne var en trussel mod både islam og den marokkanske nation.

Det lykkedes først at finde et kompromis i 2003, da den unge kong Mohamed VI fremlagde et nyt reformforslag, der til forskel fra den tidligere plan var formuleret udelukkende inden for en islamisk referenceramme¹. Kongens forslag opnåede bred politisk tilslutning og blev vedtaget som ny lov af alle partier, inklusive det moderate islamistiske PJD parti. Da denne artikels primære sigte er af metodisk/disciplinær karakter, skal der ikke i denne sammenhæng uddybes yderligere om dette yderst komplekse politiske hændelsesforløb (for en mere detaljeret gennemgang se Buskens, 2003; Pruzan-Jørgensen, 2005 og *forthcoming*).

Mudawana reformforløbet var en nyttig case af flere årsager. For det første blev reformen særligt af aktivister i de liberale kvindeorganisationer anset som et væsentligt fremskridt ikke blot for kvinders rettigheder, men også i forhold til en demokratisk udvikling i Marokko. Det gav således mening at vælge casen ud fra et antropologisk perspektiv – da der tilsyneladende var lokale opfattelser af, at reformen var relevant i en sådan sammenhæng. Hertil kom, at også den politiske proces forud for reformen havde været karakteriseret ved en usædvanlig bred og fri politisk debat og deltagelse, hvilket gjorde den til et muligt arnested for en ny *public sphere* i Marokko (Buskens, 2003). En sådan udvikling karakteriseret ved et livligt civilsamfund og en bred og åben offentlig diskussion kunne umiddelbart syntes at svare til nogle af de erfaringer fra demokratiseringens tredje bølge, som transitionslitteraturen havde beskrevet, og gjorde derfor casen yderligere relevant i forhold til demokratiseringssigtet.

Endvidere var reformforløbet en velegnet case på grund af dets placering i krydsfeltet mellem forskellige discipliners fokusområder. Den marokkanske familielovsreform (som islamiske familielove i almindelighed) har typisk været genstand for studier med fokus på mere „samfundsnære“ forhold som tradition og kultur (Naciri, 2002: 40). Men i og med at den private sfære i stadig højere grad politiseres og gøres til en af de helt centrale arenaer for ikke bare kulturelle og religiøse, men også politiske diskussioner i Mellemøsten (hvilket i høj grad skyldes de stadig mere indflydelsesrige islamiske bevægelers fokusering på og politisering af den private sfære i Mellemøsten), så gav casen mulighed for at koble kontekstnære studier af marokkanske familieforhold og af Islams sociale, religiøse og retlige betydning med mere generelle studier af politiske forhold og dynamikker i Marokko.

Endelig var der også en række stærke metodiske argumenter for at bruge *mudawana* reformen som case, da den syntes at udgøre en ideel „døråbner“ til at opnå indsigt i berørte aktørers syn på forholdet mellem islam og politik, idet reformprocessen havde givet anledning til dramatiske offentlige diskus-

sioner om islams rolle i forhold til såvel familie som mere overordnet i forhold til lovgivning og det politiske liv. Samtidig var det også metodisk fordelagtigt, at reformen netop var vedtaget. Reformen var dermed på den ene side „ufarlig“ at snakke om, fordi der nu var opnået en formel politisk konsensus, da den var trådt i kraft som lov. Mens den på den anden side fortsat var så aktuel og kontroversiel, at folk stadig kunne huske forløbet og tillige i høj grad syntes optagede af at tale om det.

Artiklen baserer sig således på erfaringer fra denne specifikke casestudie af det markante politiske reformforløb, der førte frem til vedtagelsen af en ny familielov i Marokko. I det følgende redegøres i første omgang kort for studiens feltarbejde og nogle af de udfordringer og indsigter, det tilvejebragte.

Feltarbejdet

Feltarbejdets primære formål var at gennemføre dybdegående interviews med en bred vifte af de forskellige aktører, der havde været involveret i reformen. Interviewene var tilrettelagt ud fra en åben og narrativ tilgang, som skulle give interviewpersonerne mulighed for at fortælle deres egen version af reformforløbet. Parallelt hermed havde feltarbejdet til formål at bibringe en bred kontekstforståelse gennem uformelle samtaler, observationer og adgang til en række skriftlige kilder.

Det viste sig at være et godt valg at fokusere på *mudawana* reformen, som de fleste marokkanere selv diskuterede indgående og livligt og derfor gerne ville tale om. Den åbne, narrative tilgang viste sig også at være frugtbar og tillidsvækkende, idet langt de fleste interviewpersoner syntes positivt overraskede over selv at få lov at fortælle deres egen version af *mudawana* reform forløbet. Ad denne vej lykkedes det ofte at „snige“ mere kontroversielle emner ind i samtalen, som det formentlig ellers havde været svært at få svar på. Endvidere syntes tilgangen også at virke tillidsvækkende, hvorfor den også havde en positiv indflydelse på min positionering i feltet på trods af det potentielt kontroversielle i såvel min person (som relativt ung, kvindelig og vestlig forsker) som mit emne.

Feltarbejdet gav således lejlighed til at gennemføre omfattende interviews med en lang række personer, som havde været direkte involverede i reformforløbet, såsom medlemmer af islamistiske organisationer og bevægelser, politikere, aktivister fra kvinde- og menneskerettighedsorganisationer, dommere og advokater, islamiske „skriftlærde“ (*ulama*), notarer (*adul*) og journalister – samt naturligvis en række „almindelige“ borgere, som ofte havde gjort sig mange velovervejede tanker om reformen og dens betydning.

Feltarbejdet gav også lejlighed til at deltage i og observere en række relevante aktørers aktiviteter og konfrontationer ved debatmøder, demonstrationer, politiske møder, besøg i retssale osv. I det følgende fremhæves tre centrale

indsigter opnået gennem feltarbejdet, som alle skulle vise sig at have afgørende betydning for den konkrete demokratiseringsstudie og samtidig alle var karakteriserede ved ikke at kunne være opnået uden netop et indgående feltkendskab. Den første indsigt handler om aktører, om hvem der udgør demokratiske forandringsagenter i Marokko og fokuserer særligt på *islamister og demokrater* og deres indbyrdes forhold. Den anden indsigt handler om, hvor hindringer for demokratisering i Marokko ligger, og fokuserer specifikt på *islam og politiske reformer*. Endelig handler den tredje indsigt om mangfoldigheden af *lokale demokratiopfattelser* i Marokko.

Islamister og demokrater

Den første feltarbejdsindsigt, som her skal fremhæves, handler om *hvem* der udgør demokratiske forandringsagenter i Marokko. Feltarbejdet tilførte blandt andet nye indsigter i den marokkanske islamistiske bevægelses politiske betydning. Særligt to islamistiske organisationer spiller en central rolle i det marokkanske samfund. Den største er *al adl wal ibsan* (Retfærdighed og Godgørelhed/Spiritualitet), som ledes af den karismatiske *cheik* Abdesslam Yassin. *Al adl wal ibsan* har rødder i sufi-islam og har indtil videre fortrinsvis haft sit fokus på spiritualitet og uddannelse. Retfærdighed og Godgørelhed har gennem mange år udfordret det marokkanske kongedømmes påkaldelse af religiøs legitimitet og er derfor forbudt om end tålt af regimet. Den anden væsentlige islamistiske organisation er *al tawhid wal islah* (Enhed og Reform) og det dertil knyttede politiske parti, PJD (Retfærdighed og Udvikling), som siden 1997 har været repræsenteret i det marokkanske parlament og spiller en væsentlig rolle på den politiske scene, hvor det indtil videre særligt har fokuseret på at påvirke kulturpolitik og den offentlige moral (Tozy, 1999 og Zeghal, 2005). Møde i felten med en bred række aktivister fra de to organisationer var medvirkende til at problematisere såvel dele af demokratiseringslitteraturens som mine egne stereotype forestillinger om den islamistiske bevægelses varierende syn på ageren i marokkansk politik. Det sidste illustreres bedst med en konkret oplevelse fra feltarbejdet.

I forbindelse med mine første rejser til Marokko forud for feltarbejdet fik jeg (som hovedparten af vestlige iagttagere på kortvarige besøg) hovedsagelig kontakter til aktivister fra de liberale kvinde- og menneskerettighedsorganisationer, som er de letteste at etablere kontakter til via internationale netværk og kontakter. Hovedparten af de første interviews og indtryk kom således fra aktører med en „vestlig“ diskurs, idet deres argumenter i vidt omfang var fokuserede på det enkelte menneskes (kvindes) rettigheder og havde FN-konventionerne som den centrale referenceramme. De fleste af disse interviewpersoner fremstillede *mudawana* reformen som en kæmpe landvinding i forhold til netop disse referencer og så sig selv som „vinderne“ af den voldsomme politiske pro-

ces, der var gået forud for reformen. Samtidig svarede deres syn på „islamisterne“ i vidt omfang til stereotype billeder fra den vestlige presse, idet de beskrev *al adl wal ihsan* og PJD som upålidelige og farlige, og ofte i deres omtale lavede advarende paralleller til 1990'ernes blodige begivenheder i nabolandet Algeriet. På trods af såvel et forudgående kendskab til litteraturen om islam og islamisme i Marokko som studiets udgangspunkt, som jo netop var at gå bag om stereotyperne om islam og demokrati, så kunne jeg derfor ikke sige mig helt fri for alligevel at føle en vis tøven forud for de første møder med de famøse marokkanske „islamister“.

Jeg gjorde mig derfor mange svære overvejelser før det første møde med en højtstående PJD-parlamentariker, nemlig Soumaya Benkhaldoun, formanden for det marokkanske udenrigsudvalg. Hvordan overkomme de forventeligt enorme kulturelle barrierer mellem en vestlig forsker og en „islamistisk aktivist“? Det blev ydermere kompliceret af det kontroversielle emne, *mudawana* reformen, hvor hun jo angiveligt var en „taber“. For hvordan interviewer man en taber? Kan man spørge på samme måde, som man spørger en vinder?

Mødet med Soumaya Benkhaldoun skulle for alvor vende op og ned på mine fordomme. For det første, fordi hun bestemt ikke opfattede sig selv som en taber, men derimod som et yderst selvsikkert, moderne og magtfuldt medlem af en succesrig politisk bevægelse, der havde sørget for, at den nye *mudawana* var forblevet i overensstemmelse med islam og med marokkansk tradition. Dertil kommer, at hun langtfra var en rabi'at og skinger religiøs fundamentalist, men derimod en central aktør i den demokratiske proces i Marokko, hvor hun var folkevalgt politiker og besad en uhørt høj position for en kvinde i et arabisk parlament. Og sidst, men ikke mindst, var hun også del af den voksende islamistisk inspirerede kvindebevægelse i Marokko, som argumenterer og arbejder for at fremme og sikre kvinders rettigheder – inden for rammerne af en levende religion, islam, som livligt diskuteres og fortolkes.

Soumaya Benkhaldoun, såvel som mange andre „islamistiske“ aktører, bidrog således i høj grad til at vende op og ned på mine forestillinger om såvel vindere og tabere i *mudawana* forløbet, som om hvem og hvor de legitime politiske aktører og dynamikker befinder sig i Marokko. Og denne indsigt var det kun lykkedes mig at opnå gennem min langvarige personlige tilstedeværelse og brede personkontakt i felten.

Men det var ikke kun mine forudfattede ideer om „islamisterne“, der blev nuanceret i felten. Dette gjaldt også i forhold til de såkaldte „demokrater“, som store dele af det liberale marokkanske civilsamfund kalder sig selv (og ofte også kaldes af udefrakommende, vestlige iagttagere). Hvor mine forudfattede ideer om islamisterne gik på tvivl om deres demokratiske sindelag, forventede jeg så, at aktivisterne i de liberale marokkanske kvindeorganisationer var demokrater og oplagte demokratiske forandringsagenter. Men også her

blev mine fordomme gjort til skamme. For i lyset af min stadig større forståelse af særligt PJD's tilsyneladende demokratiske sindelag, politiske seriøsitet og betydning – jo mere inkonsistent fremstod de selvudnævnte „demokraters“ vedholdende forsøg på at monopolisere den demokratiske diskurs og platform og at miskreditere og udelukke den islamistiske opposition fra legitim politisk deltagelse. Konkret gav dette sig eksempelvis udslag i, at de „liberale“ kvindeorganisationer konsekvent betegnede sig selv som kvindebevægelsen i bestemt ental, mens de islamistiske kvindeorganisationer blev affærdiget som uden relevans og legitimitet.

Overordnet set bidrog feltarbejdet altså til at nuancere mine stereotype opfattelser af „islamisterne“ såvel som til at give et mere dynamisk billede af, hvem der er „demokrater“ og/eller potentielle bærere af eventuelle demokratiske forandringer i Marokko. Uden feltarbejdet havde jeg risikeret at reproducere store dele af demokratiseringslitteraturens og for så vidt også mange af de mest „lettilgængelige“ liberale interviewpersoners diskurs, ifølge hvilken kun de liberale og vestligt orienterede aktører er demokrater og kan fremme demokratiet (se Sadiqi og Ennaji, 2006 for et nyligt eksempel herpå). Jeg ville dermed have overset i hvor høj grad „islamisterne“ udgør en broget gruppe, hvoraf nogle elementer synes at være både seriøse og værdige politiske aktører og potentielle bærere af eventuelle demokratiske forandringer i Marokko givet deres tilsyneladende brede bagland og mobiliseringspotentialer, deres relativt demokratiske interne organisering og status som indtil videre uoplyste af magtens privilegier og fortrædeligheder.

Ovenstående indtryk er baserede på en enkelt case studie, som selvsagt ikke giver belæg for skarpe, endegyldige konklusioner om „islamisternes“ mulige demokratiske rolle i Marokko. Hvad studiet derimod *kan* bidrage med, er en understregning af nødvendigheden af, at studier af demokratisering i Mellemøsten udviser en generel forsigtighed, for så vidt angår forudindtagede forventninger til, hvem og hvor demokratiske aktører findes, herunder specifikt at også islamiske aktører må analyseres ikke bare som forhindringer for men også som potentielle bærere af demokratiske forandringer.

Islam og politiske reformer

Den anden markante felterfaring, som skal fremhæves her, handler om forholdet mellem islam og politiske reformer. I løbet af feltarbejdet blev det stadig mere klart, at en af de helt afgørende årsager til, at der tilsyneladende endte med at være bred opbakning til den reviderede *mudawana* netop var, at den var blevet formuleret inden for en islamisk referenceramme. Da kong Mohamed VI i oktober 2003 fremsatte det kompromisforslag, som senere resulterede i den nye familielov, gjorde han det således ved udelukkende at anvende en islamisk referenceramme og finde begrundelser i Koranen og *hadith* (beretninger

om Profeten Muhammeds ord og gerninger). Men der var samtidig tale om nyfortolkning (*ijtihad*) af mange af artiklerne, som således blev ændret i retning af at give kvinder flere rettigheder – men altså inden for en islamisk referenceramme. Denne referenceramme betød, at den nye lov, set med vestlige briller, langt fra var ideel, da den fx ikke ændrede på de meget ulige arveforhold i Marokko. Til gengæld opnåede reformen en grad af social legitimitet og konsensus, som havde været utænkelig, hvis den nye lov blot havde stipuleret lige arveret for mænd og kvinder med reference til FN's Kvindekongvention. Så ved at fastholde en islamisk referenceramme sikredes social konsensus og opnåedes samtidig et stort, om end ikke fuldkomment, fremskridt for marokkanske kvinders retsstilling i familien.

Således åbnede feltarbejdet også for forståelse af, i hvor høj grad islam snarere end at være en fastlåst, på forhånd og for evig tid givet sandhed er en levende religion, som opleves, fortolkes og forhandles af utallige aktører i det offentlige rum, som hver især har deres forståelser og udlægninger. Samtidig bidrog feltarbejdet også til indsigt i det enorme behov i Marokko for at finde „lokale“ løsninger i en tid, hvor den post-koloniale ømskindethed over for alt, hvad der betragtes som vestlig indblanding, er særdeles omfattende blandt store befolkningsgrupper. Og her kan islam udgøre en væsentlig inspirationskilde. Og endelig medførte feltarbejdet en forståelse af, at væsentlige politiske forandringer måske netop kan finde sted *inden for* og ikke på trods af en islamisk referenceramme. Dermed naturligvis ikke sagt, at dette altid vil være tilfældet. Som ovenfor anført kan der ingenlunde laves store generaliseringer ud fra materiale baseret på en enkelt case. Men igen kan et sådant materiale benyttes til at åbne op for nye indfaldsvinkler til, hvor forandringspotentialer kan ligge. Lige som det kan medvirke som en nyttig påmindelse om nødvendigheden af altid at gå analytisk til værks – også i forhold til „islam“, der er et både flertydigt, dynamisk og kontroversielt begreb og erfaringsramme, som ikke bare har stor religiøs betydning men også instrumentaliseres i *politiske* magtkampe af såvel magthavere som deres opposition til at opnå autoritet og legitimitet.

Lokale demokratiopfattelser

Den tredje og sidste felterfaring, som blot kort skal fremhæves her, vedrører den såkaldte „demokratiske transition“ i Marokko. Forud for feltarbejdet var jeg gennem litteraturen forberedt på, at det marokkanske regime benytter en demokratisk diskurs uden nødvendigvis at gennemføre substantielle demokratiske reformer (se fx Catusse og Vairel, 2003: 74-75). Men uden det lange feltarbejde havde det ikke været muligt at opnå et tilstrækkeligt indblik i, *hvordan* dette foregår, og hvor besnærende det marokkanske regimes meget overbevisende og udbredte diskurs om „den demokratiske transition“ forekommer i felten.

Jeg var taget til Marokko for at studere en demokratiseringsproces – men blev i stigende grad opmærksom på, hvorledes det marokkanske regime behandlet syntes at have italesat *mudawana* reformen såvel som mange andre politiske liberaliseringstiltag som *demokratiske* landevindinger – mens de reelt så ud til først og fremmest at sikre regimets legitimitet og autoritet, i alle tilfælde i et kort tidsperspektiv. Dette forhold skulle volde mange problemer i analysen af mine felldata efter feltarbejdets afslutning, som vil blive nærmere beskrevet i det næste afsnit.

Forinden da skal fremhæves, at det antropologisk inspirerede feltarbejde altså på mange måder havde været en positiv og frugtbar investering. Det havde tilført en stor mængde ny viden, adgang til nye vinkler og forståelser og ikke mindst til problematisering af en række fordomme og stereotype forventninger. Desuden havde feltarbejdet givet en stor mængde empiriske data i form af interviews, observationer og skriftlige kilder. Men feltarbejdet medførte også en række store udfordringer. For feltarbejdets i sagens natur meget empiriske og induktive tilrettelæggelse betød, at der i den efterfølgende analyseproces udestod en række udfordringer, som var langt større end i traditionelle politologiske analyser, som oftest har et mere deduktivt fokus og altså en i højere grad forudgiven analyseramme. Den helt store udfordring ved at anvende antropologisk inspirerede metoder var således knyttet til analyseprocessen, for hvordan skulle det lade sig gøre at finde en relevant analyseramme til det store og bredt favnende empiriske feltmateriale?

Fra demokratisk forandring til autokratisk beståen

Analysen af datamaterialet stod altså over for det klassiske problem i induktive, empiriske analyser: Hvilket begrebsapparat og analyseramme var det mest relevante i forhold til det rige feltmateriale, der gav mulighed for mange forskellige analysevinkler? Med andre ord: Hvilken analyseramme kunne på meningsfuld og konsistent maner fastholde et politologisk begrebsapparat og fokus, mens det samtidig gav plads til de forskellige kontekstbaserede demokrati-forståelser i feltmaterialet? Hvordan kunne analyser bygge bro mellem generelle og kontekstnære tilgange til demokratisering?

Et helt overordnet problem var demokratibegrebet. Ifølge en liberal politologisk demokrati-forståelse handler demokratisering grundlæggende om forandring af de overordnede politiske spilleregler og magtstrukturer i retning af, at borgere opnår øgede politiske rettigheder og kontrol over deres ledere, som samtidig i stadig højere grad stilles til regnskab over for deres vælgere (Brynen et al., 1995: 3). Men en sådan liberal demokrati-forståelse lå meget langt fra især mange kvindelige interviewpersoners insisteren på, at „demokratiet starter i hjemmet“, at der ikke kunne være en demokratisk forandring i Marokko, så længe halvdelen af befolkningen var mindreværdige og umyn-

dige i den private sfære. De opererede således med et mere rummeligt og deltagerorienteret demokratibegreb, som snarere svarede til demokratiforståelsen i store dele af *gender*-litteraturen, ifølge hvilken demokratisering starter i hjemmet, hvorfor fremme af kvinders rettigheder i familien både er en afgørende forudsætning for, men også en essentiel del af, hvad Moghadam definerer som *gendered* demokrati (Moghadam, 2004; se også Keddie, 2004: 25).

Hertil kom, at der i interviewmaterialet også hyppigt fremgik en anden demokratiforståelse, som heller ikke passede med en liberal politologisk demokratiforståelse. Der var nemlig mange marokkanere, som i alle tilfælde tilsyneladende syntes at have accepteret regimets diskurs om den såkaldte „demokratiske transition“, hvor en lang række liberaliseringstiltag såsom *mudawana-reformen* alle præsenteres som integrerede elementer i en rivende demokratisk udvikling. Dette var jo langt fra sandheden, hvis man anlagde en liberal demokratiforståelse, ifølge hvilken demokratisering ville indebære en forskydning i magtrelationerne i Marokko i retning af øget politisk indflydelse for borgerne og øget *accountability* blandt deres ledere. Men det ville heller ikke være rimeligt blot at affærdige deres udsagn som irrelevante.

Disse overvejelser om den store afstand mellem lokale demokratiopfattelser og det politologiske begrebsapparat førte til en meget afgørende ændring af hele studiets vinkling. Frustrationen over diskrepanserne mellem det politologiske begrebsapparat og feltmaterialet medførte, at jeg i stigende grad blev i tvivl om relevansen af at nedlægge et demokratiseringsperspektiv over mit materiale. Ikke dermed forstået, at det ikke er relevant at studere demokratisering i Marokko. Men det gik i stigende grad op for mig, at den ultimative konsekvens af min induktive feltbaserede tilgang var, at jeg til mine data måtte finde en anden, mere relevant analyseramme end demokratiseringsperspektivet, der havde vist sig ikke at være nyttigt i forhold til at „åbne“ og forstå feltmaterialet.

Inspirationen hertil kom særligt fra Lisa Andersons arbejde om studiet af demokratisering i Mellemøsten, hvor hun understreger det metodisk problematiske i at nedfælde et normativt gitter over sin empiri og studere noget, som ikke er, men som *bør* være, og derfor advarer mod at karakterisere (og studere) Mellemøsten ved noget, den mangler, nemlig demokrati. Frem for normative afsøgninger efter demokrati plæderer Anderson derfor for flere studier af de bestående autokratier i regionen (Anderson, 1995, 2006). Også andre forskere har i de senere år argumenteret for nødvendigheden af at vende fokus fra at studere demokratisering til at studere de mellemøstlige autokratier og deres forbløffende levedygtighed (se fx Pripstein-Posusney og Angrist, 2005).

Det var dog særligt Daniel Brumbergs karakteristik af de såkaldte „liberaliserede arabiske autokratier“, der for alvor syntes at udgøre en relevant forstå-

elsesramme for datamaterialet om den marokkanske reformproces. Ifølge Brumberg er liberaliserede arabiske autokratier karakteriserede ved, at de holder sig i live ved hjælp af politiske liberaliseringstiltag, som tilsyneladende varsler demokratiske forandringer, men som reelt kun bidrager til en begrænset udvidelse af grænserne for borgernes deltagelse i det politiske liv, mens de (i alle tilfælde i et kort tidsperspektiv) primært tjener til at holde de siddende autokratiske regenter ved magten. En strategi som i særdeleshed er nyttig for de religiøst legitimerede mellemøstlige monarkier der, givet deres unikke position, har ganske særlige muligheder for via en mere åben og liberaliseret politisk arena at spille forskellige befolkningsgrupper og interesser ud mod hinanden og samtidig kan fastholde og endog styrke deres politiske autoritet og legitimitet som mæglere og garanter for fred og national enhed (Brumberg og Diamond, 2003: xiv; Brumberg, 2002: 56-68). Denne analyseramme syntes i høj grad at være både relevant og frugtbar i forhold til fortolkningen af mit datamateriale om den marokkanske *mudawana* reform-proces og medførte, at jeg endegyldigt forlod mit demokratiseringsperspektiv til fordel for at analysere processen som en nøgle til forståelse af de politiske dynamikker i et liberaliserende marokkansk autokrati.

Således fik valget af en antropologisk inspireret tilgang uventet stor betydning ikke blot for studiens tilrettelæggelse, men også for dens overordnede tematisering. For at kunne forene et datamateriale opnået gennem en antropologisk inspireret tilgang med en metodisk konsistent analytisk ramme havde det således vist sig nødvendigt at ændre på studiens helt overordnede fokus, idet den fra at have været en studie af demokratisk forandring endte med i stedet at være en analyse af kontinuitet i forandring, nemlig af et liberaliserende autokratisk marokkansk regime, som dynamisk instrumentaliserer politisk liberalisering som et centralt middel til at sikre dets fortsatte legitimitet og beståen.

Afslutningsvis om analysefasen kan således fremhæves, hvorledes anvendelse af antropologisk inspirerede metoder kan have uventede og vidtrækkende implikationer, idet en antropologisk inspireret empirisk og induktiv tilgang til studiet af Mellemøsten er afgørende ikke blot for studiedesign og dataindsamling men også kan blive det i forhold til en studies helt overordnede fokus og genstandsfelt.

Antropologisk inspiration – fordele og ulemper?

I det foregående er i korte træk opridset, hvilke implikationer en antropologisk inspireret tilgang havde for en konkret studie af demokratisering i Mellemøsten. På baggrund heraf skal der afslutningsvis i det følgende reflekteres kort over nytten af at kombinere politologiske og antropologiske tilgange til studiet af demokratisering i Mellemøsten.

Ulemperne ved en sådan koblet tilgang er mangfoldige. Det er utrolig svært

at arbejde med en induktiv empirisk tilgang og efterfølgende at finde en adækvat teoretisk analyseramme til fortolkning af de oftest meget omfangsrige og komplekse feltdata, som en sådan tilgang frembringer. Ydermere er det svært at forene en politologisk tilgang til demokratisering med ønsket om at opnå og operere med lokale, kontekstbaserede demokratiforståelser. Således kan en antropologisk inspireret metode med fokus på lokale perceptioner ligefrem ende med at „spærre“ for overordnede udsagn om det politologiske genstandsfelt, som det var tilfældet i den marokkanske casestudie, hvor det viste sig at være nødvendigt at forlade studiens overordnede analytiske fokus på „demokratisering“, som havde vist sig at være for normativt og derfor svært foreneligt med den empiri, der udgjorde studiens udgangspunkt. Endelig giver meget empirisk forankrede og derfor også meget specifikke studier i sagens natur et meget ringe grundlag for generaliseringer.

En anden konsekvens af at anvende en antropologisk inspireret tilgang er, at den individuelle forsker i høj grad bevidstgøres om sin egen medvirken i forskningsforløbet, i og med at hovedvægten i et sådant studie udgøres af subjektivt tilvejebragte data – opnået i samspil mellem feltarbejder og informanter – som er både udvalgt af, forholder sig til og svarer på spørgsmål defineret af den individuelle feltarbejder. Antropologisk inspirerede metoder provokerer således til refleksivitet om feltarbejderens egen positionering, forudindtagede ideer og forventninger og dermed også, ultimativt, til forståelsen af „videnskabelig objektivitet og sandhed“.

Mens en antropologisk inspireret tilgang således ingenlunde er enkel eller uproblematisk, så kan den alligevel udgøre et nyttigt supplement til eksisterende generelle tilgange. For det første kan den medvirke til at bibringe nye og uventede indsigter i dynamikken i lokale politiske arenaer såvel som i lokale aktørers indbyrdes forhold og fortolkninger af disse dynamikker. En antropologisk inspireret tilgang kan også tilføre politologiske analyser adgang til forståelser af spændingsfeltet mellem det meget nære og lokale og det helt overordnede statsniveau, som kan være svære at indfange uden dybdegående feltkendskab og et åbent, induktivt fokus. Endvidere kan en sådan tilgang medvirke til at problematisere og nuancere den enkelte analytikers forudindtagede holdninger, antagelser og analyserammer. Og endelig kan en sådan induktiv og empirisk baseret tilgang også bidrage til afprøvning af relevans og nytte af eksisterende generelle teorier såvel som til udvikling af nye teoretiske vinkler og begreber.

Afslutningsvis kan det således konstateres, at en kombination af politologiske og antropologiske tilgange til studiet af demokratisering i Mellemøsten er behæftet med mange hindringer og udfordringer og derfor på ingen måde erstatter, men kan udgøre et nyttigt og tankevækkende supplement til traditionelle politologiske tilgange.

Noter

1. Den nye lov indebærer markante forbedringer af kvinders retsstilling i forhold som ægteskab, skilsmisse og forældremyndighed. Den sidestiller dog ikke fuldstændig mænds og kvinders retsstilling i familien, idet en række kontroversielle forhold såsom arverettigheder, om hvilke der gives meget detaljerede anvisninger i Koranen, fortsat stiller mandlige og kvindelige familiemedlemmer forskelligt (se Benradi, 2004: 71-77).

Litteratur

- Anderson, Lisa (1995). „Democracy in the Arab World: A Critique of the Political Culture Approach“, pp. 77-92 in Rex Brynen, Bahgat Korany and Paul Noble (eds.), *Political Liberalization and Democratization in the Arab World – Theoretical Perspectives*, Boulder: Lynne Rienner.
- Anderson, Lisa (2006). „Searching Where The Light Shines: Studying Democratization in the Middle East“, *Annual Review of Political Science*, Vol. 9, pp. 189-214.
- Benradi, Malika (2004). „Genre et droit de la famille. Les droits des femmes dans la Moudawana. De la révision de 1993 à la réforme de 2003“, pp. 17-89 in *Féminin. Masculin. La marche vers l'égalité au Maroc 1993-2003*, Friedrich Ebert Stiftung: FS Maroc.
- Brumberg, Daniel (2002). „Democratization in the Arab World? The Trap of Liberalized Autocracy“, *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 4, pp. 56-68.
- Brumberg, Daniel and Larry Diamond (2003). „Introduction“, pp. ix-xxvi in Larry Diamond, Marc F. Plattner and Daniel Brumberg (eds.), *Islam and Democracy in the Middle East*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Brynen, Rex, Bahgat Korany and Paul Noble (1995). „Introduction: Theoretical Perspectives on Arab Liberalization and Democratization“, pp. 3-27 in Rex Brynen, Bahgat Korany and Paul Noble (eds.), *Political Liberalization and Democratization in the Arab World – Theoretical Perspectives*, Boulder: Lynne Rienner.
- Buskens, Léon (2003). „Recent Debates on Family Law in Morocco: Islamic Law as Politics in an Emerging Public Sphere“, *Islamic Law and Society*, Vol. 10, No. 1, pp. 70-131.
- Catusse, Myriam et Frédéric Vairel (2003). „Ni tout à fait le même ni tout à fait un autre. Métamorphoses et continuité du régime marocain“, *Maghreb-Machrek*, Numéro 175, pp. 73-91.
- Clifford, James (1988). *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*, Cambridge: Harvard University Press.
- Diamond, Larry (1993). „Introduction: Political Culture and Democracy“, pp. 1-36 in Larry Diamond (ed.), *Political Culture and Democracy in Developing Countries*, Boulder & London: Lynne Rienner.
- Diamond, Larry, Juan Linz and Seymour Lipset (1989). *Democracy in Developing Countries*, Boulder & London: Lynne Rienner.
- Huntington, Samuel (1991). *The Third Wave: Democratization in the late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press.
- Keddie, Nikki R. (2004). „A Woman's Place: Democratization in the Middle East“, *Current History*, Vol. 103, pp. 25-30.
- Lewis, Bernhard (2002). *What Went Wrong?*, London: Weidenfeld & Nicholson.

- Moghadam, Valentine (2004). „The Gender of Democracy: The Link Between Women’s Rights and Democratization in the Middle East“, *Arab Reform Bulletin*, Carnegie Endowment for International Peace, Vol. 2, Issue 7, pp. 2-3.
- Naciri, Rabéa (2002). „La Moudawwana et sa réforme: le rôle de l’Etat“, pp. 39-53 in Mohamed Mouaqit (ed.), *La réforme du droit de la famille: cinquante années de débats. Etudes et analyses. Prologues – revue maghrébine du livre*, Hors série numéro 3, Casablanca.
- O’Donnell, Guillermo and Phillippe C. Schmitter (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ottaway, Marina and Meredith Riley (2006). „Morocco: From Top-down Reform to Democratic Transition?“, *Carnegie Papers*, Middle East Series, No. 71.
- Pripstein-Posusney, Marsha and Michele Penner Angrist (eds.) (2005). *Authoritarianism in the Middle East – Regimes and Resistance*, Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Pruzan-Jørgensen, Julie (2005). „Familie og forandring – en historie om demokratisering i Marokko?“, pp. 118-134 i Hanne Adriansen og Helle Malmvig (red.), *Mellemøsten. Lokalt, regionalt og internationalt*, København: Dansk Institut for Internationale Studier.
- Pruzan-Jørgensen, Julie (forthcoming). „Islam, Gender and Democracy in Morocco. Making of the *Mudawana* Reform“, in Margot Badran (ed.), *Islam and Gender in Africa*, Leiden: Brill Academic Publishers.
- Sadiqi, Fatima and Moha Ennaji (2006). „The Feminization of Public Space: Women’s Activism, the Family Law, and Social Change in Morocco“, *Journal of Middle East Women’s Studies*, Vol. 2, No. 2, pp. 86-114.
- Tessler, Mark, Jodi Nachtwey and Anne Banda (1999). „Introduction: The Area Studies Controversy“, pp. vii-xxi in Mark Tessler, Jodi Nachtwey and Anne Banda (eds.), *Area Studies and Social Science. Strategies for Understanding Middle East Politics*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Tozy, Mohamed (1999). *Monarchie et Islam Politique au Maroc*, Paris: Presses de la Fondation Nationale des Science Politiques.
- Zeghal, Malika (2005). *Les islamistes marocaines. Le défi à la monarchie*, Casablanca: Editions Le Fennec.